

Lokalhistorie

Træk af Hyllinge Sogns - og omegn - historie
Svend C. Dahl

Gamle vandmøller Især langs Harrested og Saltø åer

LOKALHISTORIE 8 - 2007

- Vandmøller 1 - Overblik
- DRB Agerup og Vallensved
- Menstrup-møllerne
- Brorup bro, vej og mølle

LOKALHISTORIE 9 - 2007

- Vandmøller 2 - Øvre Harrested Å
- Sneslev Mølle / Bispens Mølle
- Rødemølle - græsmøller
- Harrested Mølle - Harrestedgård og -by

LOKALHISTORIE 10 - 2007

- Vandmøller 3
- Over-underfaldshjul
- Kyse Møller
- Jenstrup Mølle
- Arløse Mølle
- Saltø møllerne
- Langdysse og galgebakke

Lokalhistorie

Træk af Hyllinge Sogns historie 8 - marts 2007

Gamle vandmøller 1 - overblik

Der er bevaret en del vandmøller i Danmark. Den nærmeste ligger i Holløse og ligner i dag mere en industribygning. Der er ikke noget udvendigt møllehjul. - Mest kendt var Maglemølle i Næstved, Danmarks største med 4 møllehjul (hvor nu Administrationsbygningen er). Møllen i Næstved er den først nævnte mølle i landet (1135), men arkæologisk har man kunnet påvise vandmøller fra 1000-tallet

Vi var selv godt med her i lokalområdet. Jeg har fundet skriftlige spor fra overraskende mange møller. Langs Harrested Å har der i middelalderen ligget vandmøller ved Sneslev, Førslev, Harrested, Kyse og Jenstrup – og langs Saltø Å ved Brorup, Marvede, Saltø, Hårslev og Ting-Jellinge samt vistnok Kvislemark og Bistrup. Ligeledes har Vallensved, Spjellerup og Arløse haft vandmøller – og så har jeg slet ikke nævnt de andre i Karrebæk, Fodby og Herlufsholm sogne! Tjek selv i Næstved Museums mølleregistrant: www.aabne-samlinger.dk/Næstved/registrant/møller - eller min oversigt under www.naestvedarkiverne.dk

Tilsyneladende har hver landsby med respekt for sig selv haft en vandmølle i middelalderen, men i 1600-tallet er størstedelen af dem forsvundet. De fleste møller er sandsynligvis anlagt af den nærmeste herremand, mens andre blev etableret af kongen.

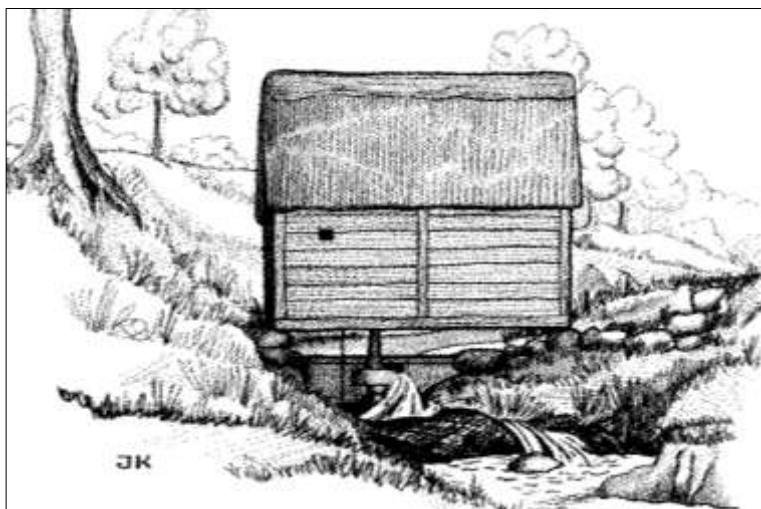
Yngre Sjællandske Krønike (v. Rikke Agnete Olsen, 1981) nævner for året 1356, at Valdemar Atterdag lige havde oprettet en del møller, som han beordrede Roskildebispen m.fl. til drage omsorg for: *"Han ville nemlig ikke, at åerne skulle løbe unyttigt ud i havet uden først at have tjent samfundet"*.

Krøniken nævner endvidere, at kongen mange steder havde stemmet vandløbene op, lod gøre bekostelige stigbord og ville forhindre, *"at voldsom storm og kraftige vinterregnskyl ødelagde indelukkerne, og at de volde og grave, som på dansk kaldes "damme", gik til grunde"*.

Mange af møllerne har været ganske små, og indtil for få år siden var det en udbredt mening, at de tidlige vandmøller, kaldt *skvatmøller*, var små møller med et vandret vandhjul. Disse horisontal-møller kan imidlertid kun påvises arkæologisk enkelte steder i nutidens Danmark; men der er dog adskillige i Skåne, Halland og Blekinge.

I dag mener man, at næsten alle møller fra starten havde lodrette (vertikale) møllehjul, som vi kender dem i dag. Betegnelsen skvatmølle betyder blot en lille mølle, ofte en husmølle, som kun malede mel til få husstande.

Se fx Christian Fischer: *Tidlige Danske Vandmøller*, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter (50), 2004; og *Danske skvatmøller – Fup eller Fakta* – Anders Linde-Laursen i *Fortid og Nutid* XXXVI:1 1989

Sandbæk- / Rejnstrupmøllen ved Borupris på sydsiden af Tystrup Sø. Sådan mente man i al fald tidligere, møllen havde set ud i 1200-tallet.

Fra Axel Steensberg: Borups Bønder 1983.

Stort set alle landsbyer havde et vandløb inden for kort afstand. Der krævedes nemlig ikke særlig store vandmængder. En lille bæk var tilstrækkelig, hvis strømmen var nogenlunde konstant, og der var mulighed for at dæmme vandet op til en mølledam.

Således var fx vandmøllerne i Arløse og Saltø 2 (fra 1703) begge placeret ved små sidebække til Marvede/Saltø Å. Og, selv om der dog generelt var mere vand i åerne tidligere, så har den øvre (nu rørlagte) del af Harrested Å med vandmøller ved Sneslev, Førsløv og Harrested aldrig været en rivende vandstrøm.

En stor del af møllerne har da også kun malet i vinterhalvåret, de såkaldte *græsmøller* – omtales nærmere senere.

Agerup og Vallensved

Vandmøllerne har næppe alle været der på samme tid, i hvert tilfælde beskrives et par møller i **Agerup** som øde allerede i 1328. Om de senere kom i brug igen vides ikke; måske lå de ved Saltø Å. *Danmarks Riges Breve* (DRB) skriver om disse møller:

21. Januar 1328

Et Brev om, at Regner Regensen fra Lillebrænde paa Falster pantsætter sit gods i Agerup i Flakkebjærgherred med al dets tilliggende inden gærde og uden gærde og med øde møllesteder til Niels Gertsen for 400 mark på den betingelse, at hvis han ikke indløser nævnte gods sidste tingdag før Allehelgensdag [1. nov.], skal nævnte Niels Gertsen beholde det til evig eje. Givet St. Agnete Dag 1328.

Det er vigtigt at huske, at betegnelsen "dam" i modsætning til "sø" netop er menneskeskabt. Så når man i *Chr. 5's Markbog* fra 1682 under Agerup kan finde en betegnelse som "Gamle Dams Ås" og "Mølle Knøs Ås" så er det marknavne, der har levet videre i århundreder efter af vandmøllerne var nedlagt.

Områdets ældste omtalte vandmølle (DRB) er fra **Vallensved**. Ærkebiskop Jakob Erlandsen skænker den i 1259 til St. Clara Kloster i Roskilde sammen med ejendomme i en række landsbyer for at indstifte en sjælemesse til ære for Jomfru Maria, og til bod for ham selv og hans slægt. Møllen har ligget syd for byen, hvor der både i 1682 og 1786 nævnes en Mølle Kilde og et Møllebjerg (bakken ved møllen).

If. Strange-Nielsen har lokalhistorikeren Chr. A.M. Christiansen (1892-1960) fortalt, at kilden blev brugt som helligkilde før hans tid (nævnt i et brev).

I Faderens, Sønnens og den Helligaands Navn, Amen! Vi Jakob, af Guds Naade Ærkebiskop i Lund, Sveriges Primas, bekendtgør for nulevende og tilkommende, at vi til Bod for vore og vore Slægtningers Synder og til Opfyldelse af vort Løfte om at lægge nogle Indtægter til et Alter, hvor der dagligt i vor Levetid skulde holdes en Messe for Guds hellige Moder Maria og efter vor Død for de hengangne – til Pris og Ære for Gud, den hellige Jomfru, den hellige Martyr Laurentius, de hellige Bekendere Nicolaus og Franciskus, Jomfruerne Katrine og Clara, vore andre Skytshelgener og alle hellige Mænd overdrager og skøder eller ved Skødning overleverer alt vort Gods rørligt og urørligt i Roskilde Stift i Flakkebjergherred, nemlig Vallensved med en Mølle sammesteds, Øllerup, Lund, Holløse, Sneslev, Tostrup, Agerup, Braadeskov [nu Holsteinborg], Flinterup [nedlagt landsby ved Saltø Gods] og Lindholm [ø ved Gavnø] ...

Og ved denne Skrivelse banlyser vi alle dem, der drister sig til ondsindet at afkræfte eller gribe hindrende ind i denne Gave.

Til Vidnesbyrd om denne Handling har vi ladet vort og vort Kapitels Segl hænge under dette Brev. Forhandlet i Lund i det Herrens Aar 1259.

Menstrup-møllerne

I Møllebogen fra 1689 (Rigsarkivet, film S 6412) er alle daværende møller på Sjælland efter "Kgl. Resolution" takseret til brug for skatteudskrivning.

Om Menstrupmøllen nævnes, at det var et "øde møllested" som det "ikke er værd at sætte mølle på eller gøre nogen bekostning på". - Måske er Møllebogens bemærkninger møntet på en stubmølle (ældre end 1689). Det kaldes nemlig et "vejmøllested i Marvede Sogn". Møllen har nok stået på Menstrup Bjerg jf. udskiftningskort 1787: "Møller Aas". En oplagt placering vindmæssigt. I dag står der da også moderne vindmøller deroppe.

Næsten alle møller i 1689 var ellers vandmøller, så der gøres specielt opmærksom på, at det er et "væyer" møllested, som jeg kun kan tolke som en vejmølle.

Men der har efter alt at dømme også ligget en vandmølle i samme sogn ved Marvede (Saltø) Å, ca. hvor Menstrup ejerlaug støder sammen med Agerup og Tåstrups jorder syd for Kappelgårde (cirklen ned. th. på 1939-kortet). Et gl. marknavn tæt på åen her hed i 1787 "Rejeres Møllebjerg" (bakken ved vandmøllen), mens det i 1682 hed Reens Mølle Berre"

Vej og vandmølle ved Brorup

Stednavnet Brorup betyder "Bebyggelsen ved Broen" (over Marvede Å). Broen har forbundet Brorup og Agerup ejerlaug, og der har derfor også været en vej. Broen har været så betydningsfuld, at en bebyggelse blev opkaldt efter den. Denne vejforbindelse har nok sin baggrund i, at Brorup indtil 1818 sognemæssigt og til 1905 folketællingsmæssigt hørte til Hyllinge Sogn.

Brorup ligger godt nok et stykke vej fra åen i dag, men indtil begyndelsen af middelalderen flyttede mange landsbyer med 50-100 års mellemrum. Derfor kan Brorup have ligget tæt på åen, da den fik sit navn.

Muligvis har broen på et tidspunkt samtidig været en dæmning til en vandmølle. Det var almindeligt, at dæmning og vej fulgtes ad. *Niels Peder Pedersen* (se Lokalhistorie 1) har et par optegnelser, hvor Brorup mølle og vej omtales.

Brorup Vandmølle

"Det fortælles, at der har været en Vandmølle i Saltø Å ved Brorup. Da Åen i 1850'erne blev rettet, traf man på en Del gamle Egetræspæle i Åløbet. Det var den sidste Rest af den gamle Bro – eller Møllen. Det var omtrent der, hvor Agerup – Qvislemark og Brorups Marker støder til Åen [nordligste ring på kortet]. Da Møllen stod, var der Vej fra Brorup til Hyllinge ud over Agerup og Hyllinge Marker, og Vejen udmundede i Hyllinge Gade (den gik langs med Mtr. No. 11 og 12's Høvegærder over den nuværende Skoleplads)."

Det ses, at NPP ikke bare nedskrev løse historier, men så vidt mulig angiver årstal og placeringer med Matrikelnummer. Gid alle havde gjort det, så havde det været nemmere at finde ud af.

At der skulle have gået en regulær vej bag om Agerup og nærmest parallelt med den nuværende vej lyder mærkeligt, og den har i det mindste ikke eksisteret efter 1783 (ældste præcise kort). Det ville være mere sandsynligt, hvis Brorupvejen på Agerupsiden drejede over mod Langetoftevej og fulgte den nordpå.

Udskiftningskortet for Brorup 1791 har ingen bro- eller møllespor, men i 1682 var der stadig et par interessante agernavne: Møllebjergs - og Mølleleds Agre.

De tidligere nævnte uplacerbare Agerup-navne "Gamle Dams Ås" og "Mølle Knøs Ås" kunne skyldes denne mølle og ikke de øde møllesteder fra 1328.

Den præcise placering af mølle og bro bliver næppe opklaret. Der skal også tages højde for åens slyngninger før ca. 1850, som der ses et lille stykke af her (1791) ved grænsen mellem Brorup og Kvislemark. Åen løber nu ved den lige streg!

Skriftlige kilder nævnt undervejs + Næstvedegnens Lokalhistoriske Arkiv / Rigsarkivet / *Svend C. Dahl*

Lokalhistorie

Træk af Hyllinge Sogns historie 9 - maj 2007

Vandmøller 2 - Langs Øvre Harrested Å

Der er nok ikke mange, der tænker på, at Harrested Å under Harrested og Førsløvs godser jorder samt ved Sneslev er rørlagt. Denne øvre del er ikke særlig vandrig, men den har haft vand nok til drift af 3 vandmøller. Det har været lidt af et udredningsarbejde at få styr på disse møller, som det vil fremgå i det følgende.

Der er ingen tegninger af møllerne ved Harrested Å, og dette stik fra Have Vandmølle v. Ringsted Å 1753 viser en noget større mølle end vores (fra Dagligliv i Danmark 1720-1790).

Bispens Mølle / Sneslev Mølle

"Harrested Å eller Knarrebæk har sit Udspring i Fuglebjerg Mose, og gennemløber Snesløv Marker. Kort før den når ind på Førsløvs Gaards Marker, har der i Åen ligget en Vandmølle. Da Åen for mange År siden blev udvidet, blev der ved samme Lejlighed fjernet en Del Egestolper - som stod dels i, dels i siden af Åen, og var en Rest af den gamle Vandmølle. Og umiddelbart op til Stedet, havde Møllensøen været. Der ses endnu en stor Lavning. Men Møllen havde i Folkemunde Navn af Bispens Mølle, uden at nogen kunne sige hvorfor. Det var omkring ved 1870, at Åen blev fordybet" (Niels Peder Pedersen).

At Harrested Å også blev kaldt Knarrebæk kan måske være en forvanskning af karrebæk; "kar" er her en indretning til fiskefangst i åer. Lidt over 200 m inde ad vejen til Sneslev fra Slagelsevej ligger et hus, der på 1891-kortet kaldes Karebæks Hus (nr.1 på kortet).

1288 omtaler *Danmarks Riges Breve* en mølle ved Sneslev. Da bliver den sammen med Sneslev Hovedgaard og fem Gaarde i byen foræret til Domkapitlet (præsteforsamlingen) i Roskilde, så der kunne oprettes nogle flere "præbender" (stillinger). If. "Roskilde Kapitels Jordebog 1568" ejede kapitlet på den tid 14 af Sneslevs 18 gårde, men møllen er ikke direkte nævnt. Måske er den allerede nedlagt. Det var den i hvert tilfælde i 1689, eftersom den ikke forekommer i *Møllebogen*. - Selv om det var domkapitlet, der ejede møllen, så er det i befolkningen sikkert blevet opfattet som at biskoppen var ejer; deraf navnet Bispens Mølle.

På udskiftningskortet fra Sneslev år 1800 er nævnt "*Møllebæks Humper*" (nr. 2), tæt ved Harrested Å, der her ligger i en flot ådal, der tydeligt ses fra vejen til Sneslev (humper er små jordlodder). Ringen på kortet antyder en mulig placering af vandmøllen.

Rødemølle.

Under omtale af Førsløvsgaard skriver NPP, at: "*I en af markerne, Røde Mølle Mark, skal der have ligget en vandmølle, en såkaldt græsmølle, der maledede med vintervandet. Spor af dæmning ses endnu. Harrested Å eller Knarrebæk, som den også kaldes, løber igennem marken.*" (efter PSH-afskrift).

NPP står til troende. Rødemølle nævnes også i Møllebogen 1689 under Førslev sogn: *"Har været som øde i nogle år, men nu under reparation, og opsættes 2de overfaldskværne. Vandet kommer fra mosen og rendebække [vel Harrested Å]. Er en græsmølle, som ikke må eller kan male uden i sne, vinter og ved efter høst. Dæmningen vil falde besværlig at reparere og holde vedlige. Den med mølleværket årlig vedligeholdelse - 7 rbd."*

Fritz Jacobsen (FJ) har også "oversat" Møllebogens gotiske håndskrift til Årbogen for Historisk Samfund for Sorø Amt 1950-51 og vi er enige om det meste. Men FJ er gået videre med en del af møllerne, og nævner, at:

"Møllen hørte til Førslevgaard og blev i 1664 drevet af Søren Møller mod en årlig afgift af 7½ Tdr.; den nævnes ikke i Matriklen af 1688; men i Specifikationen over Amternes Mølleskyld står den opført med en Mølleskyld på 7 Tdr. 3 Skpr. i 1680 og 5 Tdr. 7 Skpr. 1 Fdk. 1 Alb. i 1690."

Møllenavnet stammer måske oprindeligt fra "rydning" (ryd, rød, rod, råd) fremfor efter farven rød; altså "møllen i rydningen". Bent Jørgensen: "Stednavne i Vestsjællands Amt 2001, hælder dog mest til at møllen *har* været rød.

Førslevdegnen havde i 1680 noget jord "imellem møllerne", dvs. mellem Sneslevmøllens tidligere placering og Røde Mølle, som han kalder den ("Førslevdegns Optegnelser" v. M. Mogensen & N.W. Bruun 1998, s.151). - Pontoppidans kort, fra "Den Danske Atlas", bd.3 1767, viser Røemølle, men placeringen er upræcis.

På et kort fra 1784 over Harrestedgårds jorder fremgår det, at den mark, der lå ved det skarpe knæk på grænsen til Førslev hed "Rødemølle Marken" (nr. 3), her i betydningen: "Marken op til Røde Mølle", på samme måde som "Hagenskov Marken" var marken. som grænsede op til Havnskov ejerlaug. - Imidlertid har møllen tilsyneladende ikke har ligget lige på den anden side af grænsen. Et tilsvarende kort for Førslev 1784 har ligeledes en "Rødemølle Mark", men den ligger ved "4" på kortet, så møllen har nok ligget der omkring (ved ringen). Der er et andet ikke-mølle navn mellem de to Rødemøllemarker.

En græsmølle er det samme som en vintermølle, hvorom Eriks Sjællandske Lov fra første halvdel af 1200-tallet fortæller, at møllens stibord skal op ved Korsmesse 3. maj (andre steder nævnes 1. maj) og må ikke sættes ned igen før al hø og korn er inde på de steder, hvor opdæmmede vand kan gøre skade. - At der var et stibord betyder samtidig, at der var en mølledam i vinterhalvåret. Udover at have vægtet hø og korn højere end kornmaling om sommeren, var der nok også for lidt vand i åen til at drive en mølle på den årstid.

Det nævnes, at Rødemølle havde overfaldskværn/-hjul, hvilket forklares nærmere i næste nummer.

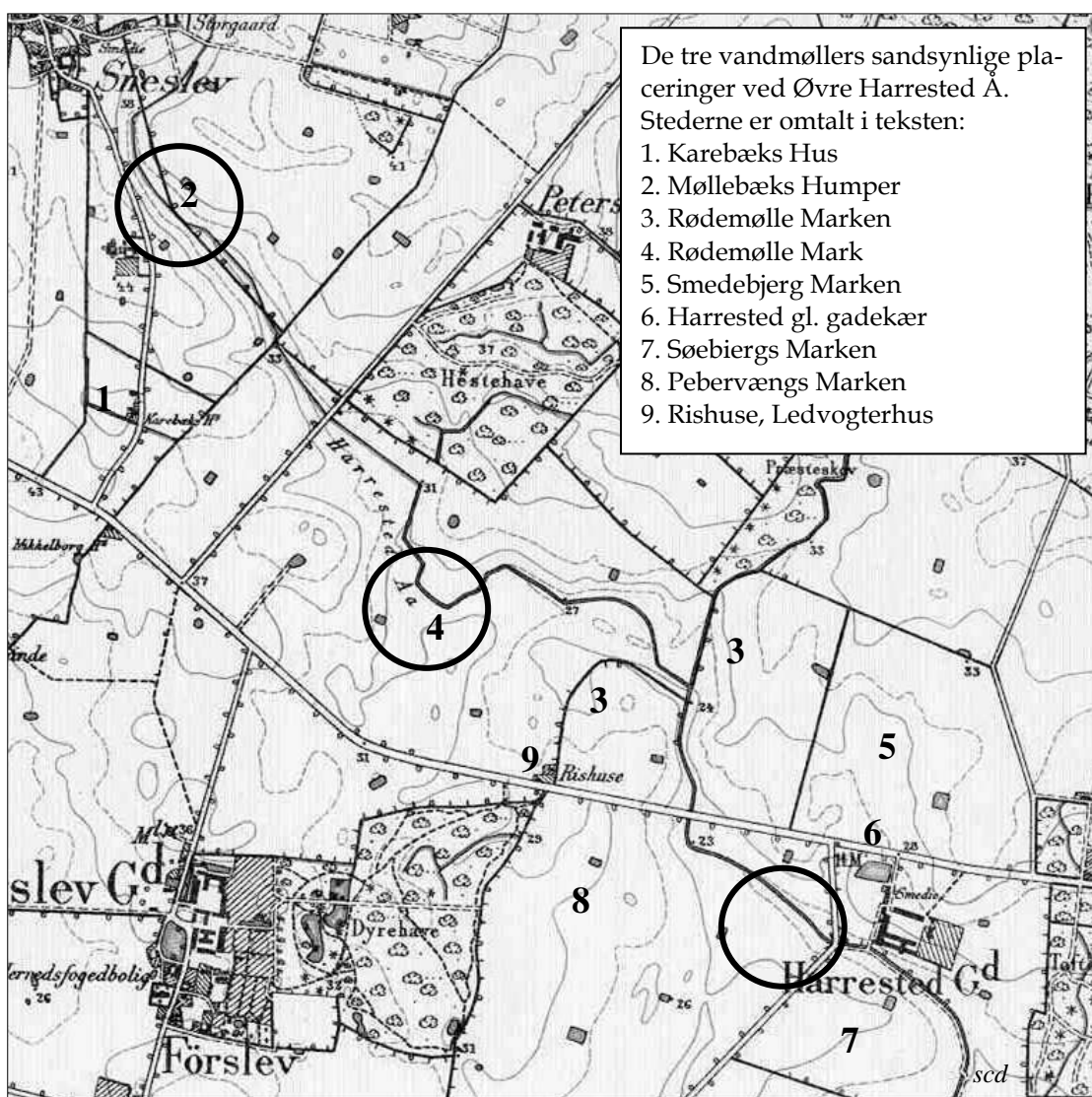
Harrested Mølle / Harrestedgård / Harrested By

NPP skrev på en anden lap papir: *"Det fortæltes, at der har ligget en By bestående af 8 Gårde og en Vandmølle foruden den befæstede Herregård. Byens Navn nævnes som Smedeby, en af Markerne kaldes Smedebymarken, og en Bakke på Landevejen hedder store Smedebjerg. Der blev også fortalt, at der ude i Rise Marken havde ligget en Græsmølle, der malede med Vintervandet fra Harrested eller Knarrebæk Å"*.

Navnet "Smedebymarken" kan næsten genfindes på kortet fra 1784, idet "nr. 5" hedder "Smedebjerg Marken". - At der har været en landsby og en vandmølle er korrekt. Byen hed dog ikke Smedeby, men Harrested. Den var ikke opkaldt efter herregården, tværtimod. Som langt de fleste herregårde på egnen har Harrestedgård gennem tiderne opslugt en landsby. Hvor stor den oprindelig var vides ikke, men i 1676 fik godsejeren kgl. tilladelse til at nedlægge (de sidste?) 10 gårde. Der blev nogle huse tilbage, som beboerne skulle forlade i 1682, da de skulle nedbrydes. Muligvis var husestene rester af de gl. gårde (Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård 1957).

Kun tre ting blev bevaret af Harrested By: navnet levede videre i herregården, smedjen fortsatte if. kortet som herregårdssmedje og det gl. gadekær ligger stadig ud til Slagelselandevejen (nr. 6).

Græsmøllen kan ikke være Rødemøllen, som lå i Førslev sogn. Hvor "Rise Marken" har ligget er ikke nævnt på 1784-kortet. Den detaljerigdom af navne, som *landsbyernes udskiftningskort* (se "Lokalhistorie 3") har, gælder desværre ikke for herregårdskortene. Det var der ikke brug for, da herremanden ikke skulle dele sin jord med andre. Herregårdene havde allerede indført mere moderne dyrkningsmetoder, og Harrestedgårds jorder var delt i 9 marker, inkl. "Enghauge Marken". - Rødemølle - og Smedebjerg Marken er allerede nævnt, og ved nr. 7 hedder marken "Søebiergs Marken", hvor "sø" nok skal opfattes som mølledam (flere eks. på det i næste nr.). Marken vest for Harrestedgård blev kaldt *Pebervængs Marken* (8).

Før Harresteds jorder blev inddelt i 9 marker fulgte man den almindelige skik med inddeling af hele ejerlauget i 3 hovedmarker, der igen blev inddelt i agre, åse, enge m.m. Matriklen fra 1682 angiver navnene: Smede -, Søe Biergs - og *Smaa Rise Marck*. De to første navne levede videre i nr. 5 og 7 på kortet. Så den af NPP omtalte "Rise Mark" kan kun have ligget vest for Harrestedgård, og har i 1600-tallet sikkert omfat-

tet alle jorderne vest for Havnskovvej og nogle arealer nord for Slagelsevej. Yderligere ses på 1891-kortet "Rishuse" (9) på grænsen til Førsløv Sogn. Det hørte til Harrested og blev på US 1784 kaldt: "Ledvogterhuus", men på Vejdirektoratets kort 1796 står der også Rishus (Riishuus). Endelig nævnes i 1682 *Peber Aasen* (jf. 8) liggende i Smaa Rise Mark (peber-navnet skyldes nok, at fæsteren (må være før Harrested indtog jorden) har betalt en lejeafgift i peber for jordstykket. Peber var ekstremt dyrt i middelalderen og blev kaldt "det sorte guld").

Rent fysisk - når man står på stedet, eller ser på kortets højdekurver - er den mest oplagte placering til Harrested Vandmølle, hvor cirklen er. Der er stadig en tydelig lavning her. Eftersom mølledæmninger ofte anvendes som veje, er det måske årsagen til vejknækket ved Harrested Å.

Udover Rødemølle omtaler *Møllebogen 1689* direkte *Harrested øde Mølle*. Dvs. på dette tidspunkt er møllen ikke funktionsdygtig, hvis der i det hele taget var bygninger tilbage. Møllen omtales i sammenhæng med bl.a. Menstrupmøllen og det siges: "*På disse fornævnte øde møllesteder har møllerne været øde, en del i mands minde, en del ødelagt [blevet/lagt øde] i findetiden [nyeste tid?], andre siden ved uløseligheder, og de fleste af mangel for vand og anden udygtighed, så stederne ikke er værd at sætte mølle på eller gøre nogen bekostning på.*"

Men blot 9 år tidligere blev møllen sat i skat som om den var i funktion. Nu blev den: "*ikke taxeret udi den nye mølleskyld for noget hartkorn*". Møllen havde udtjent sin rolle. - Det omtales i forbindelse med Harrestedgårds nedlæggelse af landsbyen Harrested mellem 1676 og 1682, at den tillige inddrog møllens jord under herregården.

Det sidste, der skal omtales i forbindelse med Harrested Vandmølle, er at den (vel samme placering) er omtalt allerede i 1344 i Danmarks riges Breve:

Elisabeth, enke efter herr Karl Pedersen – salig ihukommelse –, Jon Grubbe af Tersløse, Thomas Jensen, Navne Jensen, Asser Grubbe og Jakob Karlsen, til alle, som ser dette brev, hilsen evindelig med Gud.

Alle, såvel fremtidige som nulevende, skal vide, at i det Herrens år 1344, dagen før den hellige pave Lucius' translation [24 aug.] var vi til stede og påhørte omhyggeligt, at den ærværdige fru Ingerd Karlsdatter, enke efter Peder Grubbe, salig ihukommelse, efter sin fader herr Karls død og efter sine brødre Niels og Peder Karlsens død – i from erindring – ved arveret erhvervede følgende gods:

For det første hovedgården i Harrested, som Asser bor på, med dens tilliggender, med halvdelen af hele byen der og med vandmøllen udover den nævnte halvdel, fremdeles en gård i Havnskov med dens tilliggender ...

Næstvedegnens og Fuglebjerg Lokalhistoriske Arkiver / Rigsarkivet / Svend C. Dahl

Lokalhistorie

Træk af Hyllinge Sogns historie 10 - Efterår 2007

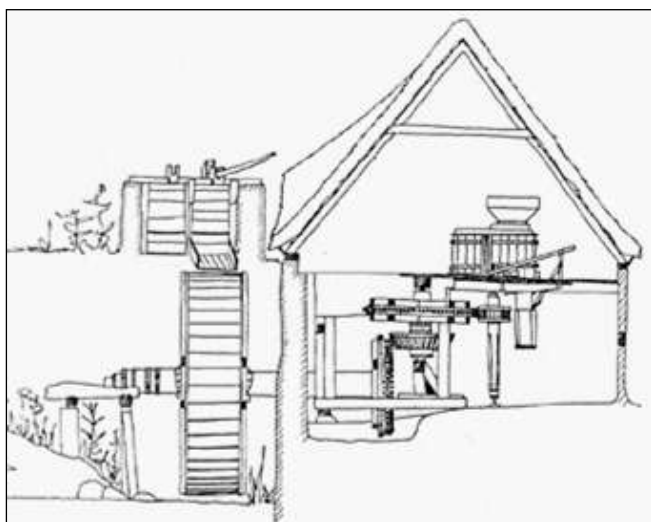
Vandmøller 3 - Over- og underfaldshjul

Rødemølle havde **overfaldskværne**/ nederfaldskværne/ overfaldshjul, som der stod i sidste nummer. Det betyder at vandet ledes ind i toppen af møllehjulet på kasseformede skovle, hvorefter dets vægt drejer hjulet ned og rundt. Det kræver en velholdt og udbygget mølledam for at opnå en ordentlig faldhøjde.

Ved en **underfaldskværn**/ underfaldshjul ledes vandet ind på hjulet midtpå eller længere nede. Vandet driver hjulet rundt ved sit stød på plane skovlblade. Her behøver dæmning og dam ikke at være så veludbygget, eller slet ikke eksisterende. Underfaldshjul betragtes som mere primitive, og menes at have været det mest almindelige i middelalderen.

Af *Møllebogens* 26 fungerende vandmøller i 1689 fra Næstved Kommunes område (2007) nævnes, at de 16 havde overfaldshjul; det gælder også de små møller (6 med underfaldshjul og 4 uoplyst). Det var også de fleste, der havde en større eller mindre dæmning og mølledam (17), mens 7 af møllerne tilsyneladende ikke havde nævneværdig opstemning (2 uoplyst). Hovedparten var græsmøller (18) og kun 7 måtte male hele året (1 uoplyst). -

Dertil har *Møllebogen* nævnt 9 øde eller forfaldne møller. Det var nedgangstider for vandmøller, og der har været mange flere førhen. - Museets mølleregistrant har navne på næsten 90 vandmøller inden for kommunens område, som har fungeret i kortere eller længere tid (jeg har næsten 100 i min oversigt).

Dorf Vandmølle i Nordjylland er nævnt 1664, og er endnu et eksempel på, at "skovbække og lidt væld" kunne fylde en mølledam og drive et overfaldshjul (taget med for tegningens skyld!) Fra www.kulturrejsen.dk - også beskrevet i moellearkivet.dk

Kyse Vandmølle 1 og 2

Udover vandmøllerne på den øvre del af Harrested Å lå der møller på den nedre del. Ingen af dem eksisterede dog i 1689's *Møllebog*. En Kyse Mølle er omtalt i 1426 (Bent Jørgensen, *Stednavne i Vestsjællands Amt*), men også *Danmarks Riges Breve* har en ganske kort notits for 1358: *Herr Anders Olufsens skøde til herr Jens Andersen på en sjettedel i Kyse, Kyse fang [Overdrev] og i en vandmølle.*"

En meddeler fortalte for en del år siden museet, at der havde været vandmølle ved **Søbro Rende**. Her har naturen skabt en perfekt mulighed for en opdæmning af det nu rørlagte vandløb, der i regnbørstrige perioder endda viser sig *ovenpå* marken (1891-kort). Der er i øvrigt et lille stykke af vandløbet blotlagt i haven til mejeriet på sydsiden af vejen (mejeri indtil ca. 1900). - Hvis der var en vandmølle, har den nok ligget ved mejeriet, og Slagelsevejen løb derved ovenpå mølledæmningen.

Bemærk, at broen hedder Sø-Bro. Der er ingen sø i dag, men det må der have været. Og ved søgning i udskiftningskort for Kyse, Lund og Stubberup

ejerlaug sidst i 1700-tallet samt i markbøger fra 1682 viser det sig, at der faktisk er flere stednavne med Sø: *Sø Enge*, *Søbjergs Agre* og *- Ås* samt flere med *Krage Dam*, hvor krage måske ikke har noget med fuglen at gøre, men mere "frem-kragende/-springende". Måske en hentydning til det bugtede forløb? Dam er under alle omstændigheder noget menneskeskabt. Ud fra disse navnes placeringer tyder det på, at der har været en flere hundrede meter lang, og ganske smal sø pga. det stærkt kuperede terræn.

En sådan sø opstår ikke på et lille vandløb (på vej til Harrested Å), hvis der ikke er en spærring/opdæmning. Denne spærring *kunne* teoretisk være naturskabt, men det er mere sandsynligt, at den er menneskeskabt - og brugt til drift af en vandmølle. Ordet sø er jævnligt brugt synonymt med dam, jf. *Søbjerg v. Harrested* (sidste nr.) og navne ved *Saltø Mølle* (senere). *Selv Møllebogen* bruger ofte "sø" i stedet for dam (møllesø).

Desværre har jeg ikke kunnet spørge meddeleren, da han er død. I stedet har jeg spurgt flere lokalkendte i Kyse, der aldrig havde hørt om en vandmølle dér. Det havde de nu heller ikke om den sikre vandmølle ved Harrested Å.

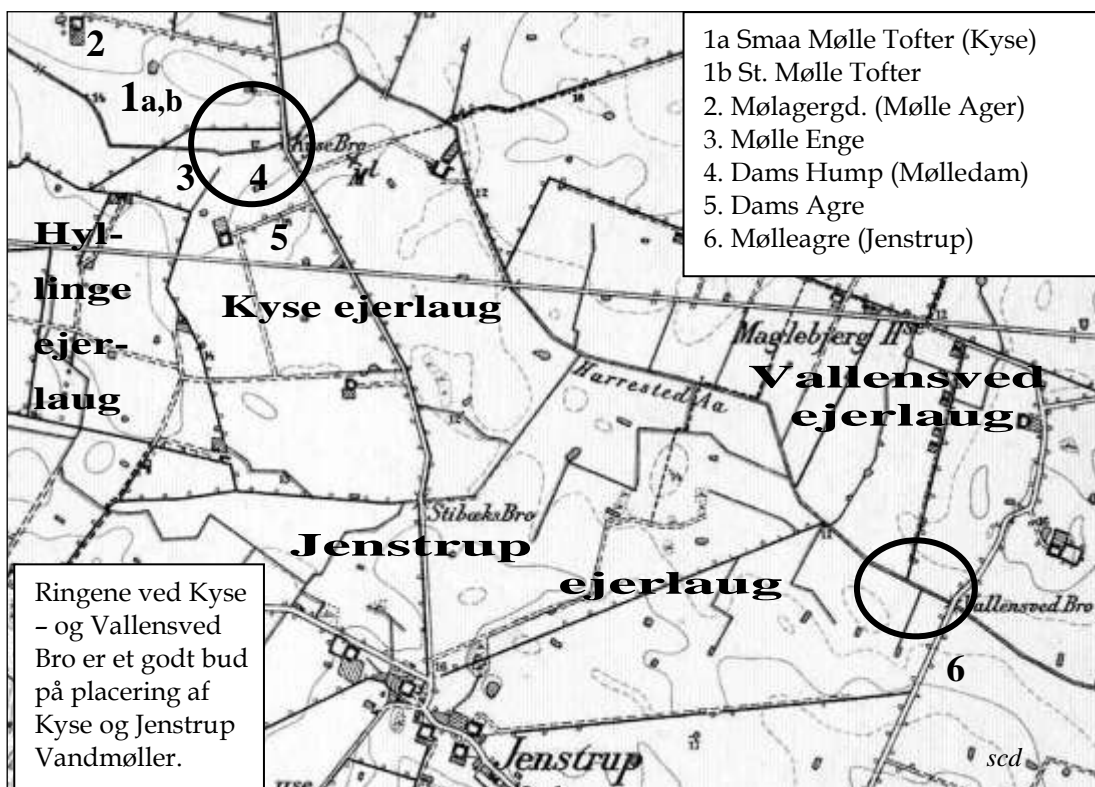
Kyse Vandmølle 2. Markbogen fra 1682 nævner en Mølletofte Ås i *Hasehøjmarken*, som er lig med den tredjedel af Kyses jorder, der i 1784 hed *Store Mark* og som omfattede området fra Kyse By og sydpå til **Harrested Å** og grænsen til Jenstrup/Hyllinge.

Udskiftningskortet fra 1784 kommer det heldigvis nærmere med hele 5 navne, der viser hen til en vandmølle, som det er vist på 1891-kortet (næste side). *Små* og *Store Mølletofter*, *Mølle Enge*, *Dams Hump* og *Agre*. Dertil kan føjes *Mølagergård*.

Vejrmøllen ved Kyse bro ("Ml") er ikke omtalt i "Danske Møller gennem tiden" fra 1934, men i "Daniel Bruun: Danmark, land og folk, bd. 5, 1921". Den er opført mellem 1861 (kort) og 1891 (kort) og var if. en meddeler en mindre gårdmølle i stil med møllen på Ladby Overdrev, og den blev nedrevet i den første del af 1920'erne.

Jenstrup Vandmølle

Der er kun et enkelt belæg på denne mølle, nemlig udskiftningskortet 1784, hvor der (ved 6) angives *Mølleagre* ved sydsiden af Harrested Å. Både her ved Vallensved Bro og ved Kyse bro er det rimeligt at forestille sig, mølledæmning og vej falder sammen. - Landevejen lå dog en smule længere mod vest før en regulering skete i forbindelse med udskiftningen.

De gl. vandmøller bukkede under en efter en pga. ringe produktion/vandmængde, hvorved de ikke kunne svare afgifter (landgilde) til konge eller herremænd. Gennem 1600-tallet gentages det i forordninger og love, at små møller, der er mindre end en mil (7½ km) fra "rette landgildemølle" skal nedlægges, og der er generelt forbud mod at bønder og andre "ufri" opfører nye møller, som skader kronens og adelens landgildebetalende møller. Fra omkring 1800 gives flere tilladelser til nyanlæg, og 1852-1862 blev møllenæringen helt fri, hvorefter mange vejmøller bredte sig i landskabet.

Arløse Mølle

Saltø og Arløse møllerne optræder begge på *Videnskabernes Selskab Konzeptkort* fra 1770, som de eneste tilbageværende i området. Begge vandmøller har fået opført en vejmølle (opr. stubmølle) til hjælp i perioder med ringe vandmængder.

Arløse vandmølle lå ved Arløse Bæk, et sideløb til Marvede/Saltø Å, og den: "*har en liden og ringe underfaldskværn. Vandet kommer fra en bæk og agerrende, som udtørres. Er en græsmølle ... Dæmningen holdes temmelig let at vedligeholde*" (Møllebogen 1689).

Vandmøllen havde på dette tidspunkt næsten ingen betydning, og den skulle kun betale ganske lidt i mølleskyld, ca. en femtedel af Rødemølles afgift. Det blev **vejmøllen**, der sikrede fortsat liv til stedet (er aftegnet på kort 1770-1891).

Saltø møllerne

Saltø Hovedgård var befæstet i middelalderen og kaldt Saltø Slot, en overgang ejet af Margrete I. - Møllen omtales 1351, hvor Valdemar Atterdag bekræfter en handel med Saltø og i da nævner: "*Saltø og møllen, et bol jord i Saltøby med ejendom i Flinterup [forsvunden landsby SØ for Saltø] og Menstrup og et bol jord i Jenstrup*" (DRB).

Møllebogen 1689 omtaler ikke vandmøllen i den alm. registrering. Mærkeligt nok, idet der både var mølle i middelalderen og i 1770 (kort). En senere skriver har imidlertid tilføjet, at **Saltø Hovedgaards Mølle** blev takseret foråret 1703 som nyopført; anlagt ved en sidebæk til Harrested Å. Fritz Jacobsen (se sidste nr.) skriver, at det var Brigader Numsen, der anlagde vandmøllen, selv om den er anført som hørende under Saltø Hovedgård. Møllegården

(det hedder den stadig) ligger i Saltøby, Vallensved Sogn, mens mølledammen hører til Saltøg. og Karrebæk Sg. Vejen løber oven på mølledæmningen.

På udskiftningskortet 1784 nævnes direkte *Mølledam* ved nr.1 og omgivelserne hedder *Sø Agre* og *Sø Enge* (jf. Søbro (Kyse) og Søbjerg (Harrested)). - Også Markbogen 1682 har navne som *Søe Holm* og *Søe Agre*. Det tyder på en forgænger med samme placering (vandmølle nr. 2), der imidlertid i det mindste ikke var aktiv sidst i 1600-tallet, da den ikke var med i Møllebogen på det tidspunkt, og ikke omtales som "øde i mands minde" e.l.

Møllesøen vises på de ældste kort som et fugtigt engområde, men det var den jo også halvdelen af året, da den lå til en græsmølle, og korttegrerne var der om sommeren. Imidlertid mistede vandmøllen betydning og blev vistnok helt nedlagt i 1860. Men inden da skriver J.V. Neergaard i 1830, "Beskrivelse over Østerflakkebjerg Herred" s.25, at søen er "nu næsten udtørret". Han nævner også at den "fordum har drevet et stampeværk". Dvs. der har været en stampemølle; nok til klædebehandling.

Inden da var **vejrmøllen** nord for møllegården blevet opført (før 1770) som stubmølle. Den nedbrændte til grunden 28. jan. 1856 if. Nestved Avis, og lejerer (melhandler Jørgensen i Næstved) blev sat i fængsel. - Vistnok i 1860 blev den erstattet af en hollandsk mølle, der blev nedrevet sidst i 1940'erne if. meddelere.

Langdyssse og galgebakke

Møllebanken blev brugt af lokale som grusgrav og først fjernet senere. - I 1955 blev Nationalmuseet tilkaldt, idet man havde fundet skeletter. Efter www.dkconline.dk (Vallensved Sogn SB3): i en *grusbanke med skeletter*, og beskrevet som en jordfæstegrav fra jernalderen. - Det er sandsynligvis en fejltolkning, idet det efter udskiftningskortet fra 1784 umiskendeligt ser ud som om vejrmøllen blev opført oven på, og i den nordre ende af en langdyssse!

Det bliver værre endnu! Denne del af langdyssen, hvorpå vejrmøllen blev opført, har tilsyneladende endog været anvendt som galgebakke (selvfølgelig før møllens tid). Der er ikke noget navnestof på udskiftningskortet fra 1784, der viser hen til en galge, men i markbogen 1682 for Saltø By er der en ager med navn: *Bag Galle Banchen*. Ved sammenligning med selve rækkefølgen af navne fra henholdsvis 1784 og 1682 (flere gengangere) tyder alt på, at Bag Galgebanken er lig med 1784's *Bag ved Møllen*. - Dvs. at de fundne skeletter meget vel kan være henrettede forbrydere!

Tilmed er det ikke alt, som Nationalmuseet fandt. Jeg har talt med en lokal mand, der som dreng samlede et skelet op, der nærmest "faldt ud", da man gravede efter grus i møllebanken (omkring 1954-55). Skelettet var "spredt" i flere dele, og meddeleren lagde det i en sæk, satte den bag på cyklen og tog skelettet med til sin skolelærer i Bistrup Skole! Også en anden meddeler har omtalt, at læreren (Høgsvik e.l.) havde et skelet fra stedet. Man tog det ikke så tungt; der var ingen grund til at blande Nationalmuseet ind i alt!!

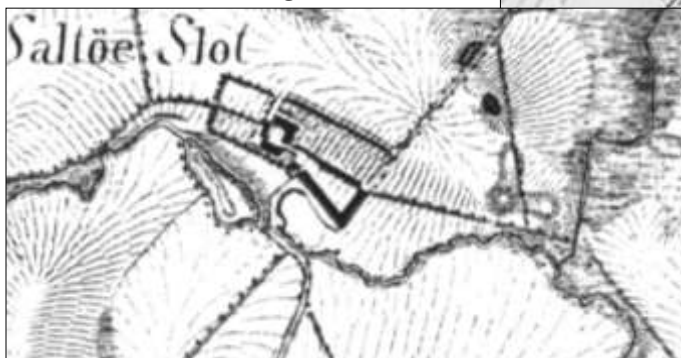
Jeg har før hørt lokale omtale, at der vist havde været en galgebakke ved den senere vejrmølle. Det afviste jeg tidligere, da jeg vidste at Saltø havde en galgebakke syd for herregården med en velkendt placering. Nu er jeg imidlertid blevet overbevist om traditionens rig-

tighed.

Galgerne kan selvfølgelig ikke have været i brug på samme tid. Galge-agernavnet fra Saltø By's ejerlaug er minimum 1½ km fra Saltø Hovedgårds anden galge ved Dr. Margretes Høj, så derfra kan ageren ikke have fået sit navn. - Det er lidt svært at afgøre, hvilken galge der er ældst. Galgen SV for slottet er nævnt 1784 (*Galge Mark/Galge Stente*), men 1682-oplysningerne om *Galge Høj Vang* og *Galge Marks Venge / Agre* kunne tolkes som liggende både nord og sydvest for hovedgården (mangler kort).

Det blev til et længere sidespring fra vandmøllerne.

Den ældste Saltø Vandmølle, den der er omtalt i 1351, tror jeg har ligget ca. 700 m længere sydpå, hvor landevejen passerer Saltø Å. Her ligger en mindre sø, der oplagt ligner en gl. mølledam. Den ligger meget tæt på åen på en helt "unaturlig" måde. - Til understøttelse for dette har Markbogen 1682 for

Saltø Hovedgård en *Ved Møllesø Holm* Ås syd for slottet (kan ikke placeres præcist). To andre navne, *Møllesø* og *Ved Mølle Søen*, hører muligvis til her, men måske til den ældste vandmølle nord for slottet.

Ved sammenligning af 1939 og 1830 kortene ses tydeligt, hvordan Saltø Å

og Harrested Å er blevet udrettet (før 1861). Den oprindelige (?) mølledam ligger der fortsat. Bemærk specielt, at der i 1830 var et mærkeligt åløb rundt om en aflang ø SV for slottet.

Det er her forstørret og minder unægtelig meget om den type mølleøer, der opstår når der graves en kanal ved siden af et åløb for bedre at kunne styre vandstrømmen til møllen og lave opstemninger. Tilsvarende kan stadig ses ved Holløse Mølle og ved den tidligere Maglemølle i Næstved (bag administrationsbygningen: kanal, Kranøen og Stryget).

Fra det nordre åløb/kanal blev vandet så vel ledt ind i møllesøen. Men, denne form for mølledrift plejer nu, jf. Holløse og Maglemølle, slet ikke at have regulære møllesøer. Kanalen er opstemning i sig selv. Har der været flere placeringer af middelaldermøllen? Er det en helt naturlig deling af åen rundt om en ø? (*Møllesø Holm* ovenfor). -

Bemærk endvidere, at vejen fra syd modsat i dag går vest om møllesøen og kan ikke på det tidspunkt have ligget ovenpå en dæmning (vandet løber mod øst her).

Den mulige opstemning kunne evt. have været brugt i middelalderen i forbindelse med at skaffe vand til slottets voldgrave??? Man kan stadig se rester af disse voldgrave, og de (og

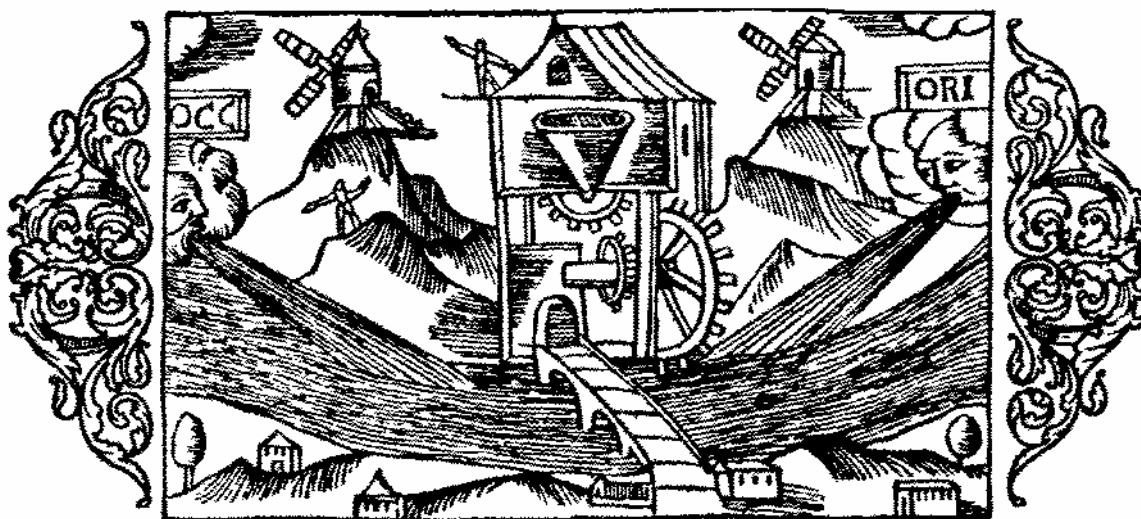
slottet) ligger højt i forhold til Saltø Å. Jeg ved dog ikke om gravene har været tørre.

Dvs. der er mange uafklarede spørgsmål. Nogle enkle arkæologiske undersøgelser af kanal/dæmning ville sikkert kunne besvare nogle af dem. Det er også et problem, at "møllekanalen" ikke kan genfindes på udskiftningskortet fra 1784.

Måske har der været hele fire forskellige udgaver af vandmøller ved Saltø: en ved den mulige kanal, en ved møllesøen op til kanalen og to ved den nordlige placering i Vallensved Sogn (med en pause i sidste del af 1600-tallet).

Under alle omstændigheder: *Den der kommer først til mølle får først malet – men Ikke alle har rent mel i posen.*

Næstvedegnens Lokalhistoriske Arkiv / Rigsarkivet + nævnte litteratur / Svend C. Dahl

Der er gang i både vind og vandstrømme til både vandmølle og stubmøller på denne tegning fra Olaus Magnus: Historia om de nordiska folken 1555.

Tillæg/ afslutning

Man kan undres sig over, at det kunne betale sig at lægge vandmøller ved ofte ganske små vandløb, der selv om vinteren vil kunne have svært ved at fylde mølledammen i et rimeligt tempo. Mølledammen skulle kunne holde vandstanden, når møllen var i drift.

Det har trods alt ikke været billigt at etablere en vandmølle med kanalgravning, opbygning af dæmning med stigbord og "damsbånd", som Møllebogen benævner evt. mindre dæmninger langs dammens sider. For ikke at glemme, at møllehjul og mølleværket var ret avancerede byggerier med nøje udvalgte træsorter, kvaliteter og bearbejdning. Det har vel krævet en storgård eller en landsby at magte denne opgave og få investeringen hjem igen.

Generelt har vandmøllerne middelalderlige aner, og de var på den tid et væsentligt økonomisk aktiv. Ellers ville der ikke have været så mange.

Beskrivelserne i Møllebogen lader ingen i tvivl om, at - i 1689 - var flertallet af vandmøllerne af ringe størrelse og af ringe økonomisk betydning. Tilstanden bærer præg af græsmøller med tilgroede mølledamme og ringe vandtilførsel.

Sammentællingen af møllernes hartkornsansættelse viser, at vandmøllerne i 1690 kun er sat til en mølleskyld på 62 % af opgivelsen fra 1680. Dette voldsomme fald på 10 år må have baggrund i, en tidligere urealistisk beskatning, som der blev klaget meget over.

Det er meget svært at forestille sig, at man i middelalderen bevidst har lagt vandmøller ved bække med en selv om vinteren meget ringe vandmængde og risiko for udtørring. Steder hvor man næppe kunne få sin investering hjem igen.

Det er også svært at forestille sig, at møllebyggerne fra starten forlods har afskrevet sig muligheden for at male korn i sommerhalvåret ved at etablere græsmøller. Eftersom mølledriften var et økonomisk aktiv, er det vanskeligt at forstå – at selv om engarealer var af væsentlig betydning i landbosamfundet – så havde en smule græsgang ”i” møllesøen og langs åen større betydning end vand til møllen.

Jeg kunne forestille mig, at den grundvandssænkning og mindre vandmængde i åerne, som der tales om i nyere tid, allerede blev påbegyndt i slutningen af middelalderen. Således kunne der ved møllernes opførelser have været væsentlig flere helårsmøller, der i takt med manglen på vand blev til græsmøller. Imidlertid, som nævnt i sidste nr., var græsmøllerne allerede i 1200-tallet så udbredte, at de nævnes i Eriks Sjællandske Lov.

Jeg tror ikke det er den uofficielle ”mølletvang”, der kom senere, som direkte har været årsagen til nedlæggelserne – men snarere omvendt, at det var *fordi* småmøllerne ikke kunne producere tilstrækkeligt, og dermed give staten en ordentlig afgift, at ”mølletvangen” blev en praksis.

Andre sentenser fra *moellearkivet.dk*

- *Det er lige vand på hans mølle*
- *Når møllen maler får bonden brød*
- *Møllerens kat fanger de fedeste mus*
- *Mølleren kan ikke male med det vand der løber forbi hjulet*
- *En møllestrøm kan standses lettere end en kvindes talestrøm*

Bemærk højen (langdyssen/galgebakken) som Saltø Mølle står på (Møllebog 1934)

Salto Mølle, Saltøby pr. Hyllinge. — Forpagter: Valdemar Jens Henrik Larsen, født 28. Februar 1876 i Vallensved, gift 10. Juli 1900 med Emma Marie, født Andersen. — Salto Mølle var oprin-

delig en Vandmølle, som i ca. 1860 afløstes af den nuværende hollandske Vindmølle. — Møllen hører under Salto Gods, der har ladet Møllen bygge. Den nuværende Forpagter overtog Møllen i 1907 efter Forpagter Peter Simonsen, der i 1900 afløste Forpagter Christen Hansen, hvis Slægt menes at have været her, før Møllen blev bygget. Mølleriet blev nedlagt i 1927.

Sandby Mølle pr. Vrangstrup. — Ejer: Hans Christian Jensen, født 29. Maj 1886 i Ondløse Sogn, gift 26. December 1913 med Sofie, født Andersen. Sandby Mølle er bygget i tidlige Del af